

О.Д.Бойко*

**ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917–1918 рр.)**

У статті досліджується питання визначення території і кордонів, яке для української нації постало одночасно з вимогою національно-державного самовизначення України на початку Української революції. Головну увагу присвячено громадсько-політичним подіям та державно-правовим актам, за якими відбувалися територіальні зміни протягом 1917–1918 рр.

Підбиваючи підсумки Української революції (1917–1921 рр.), більшість істориків акцентують увагу на її поразці. Разом із тим чотирирічна боротьба українського народу за національне визволення справила такий позитивний вплив на його самосвідомість, наслідки якого відчувалися протягом усього ХХ ст. У контексті даного дослідження період Української революції становив суцільний прорив для української нації у розв'язанні територіальних питань. Українська держава, утворена в результаті піднесення національно-визвольного руху, спромоглася правовим шляхом визначити власну територію та кордони.

Початок вирішення територіальної проблеми української нації нерозривно пов'язаний із державотворчою діяльністю Української Центральної Ради (УЦР). У пропонованій статті розглянуто, як у процесі розвитку національно-визволь-

* Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

ного руху, реалізації вимог національно-територіальної автономії, а згодом і повного державного суверенітету українського народу поступово була визначена територія, у межах якої утворилася національна державність. Аналізуються події громадсько-політичного життя та державно-правові акти, за якими відбувалися територіальні зрушення протягом 1917–1918 рр.

Питання формування території української незалежної держави в часи визвольних змагань істориками спеціально не досліджувалося, хоча окремі його аспекти представлені в узагальнюючих працях з історії періоду¹. Фрагментарно воно присутнє у колективній монографії В.Боєчка, О.Ганжі та Б.Захарчука «Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан»², в історичній картографії³. Головним джерелом дослідження стали опубліковані документи Української Центральної Ради та національно-визвольного руху⁴.

Утворена як керівний орган національно-визвольного руху, Центральна Рада на початку своєї діяльності висунула гасло національно-культурної автономії українського народу.

Але досить швидко життя показало, що прагнення суспільства до революційних змін не може бути задоволене зрушеннями лише у культурній сфері. Постало питання про національно-державне самовизначення України, яке вперше було озвучене головою УЦР М.Грушевським на Українському кооперативному з'їзді, що відбувся 14–15 березня 1917 р. у Києві. У постановах з'їзду зазначалося, що «тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України із забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права нашому народу»⁵.

Перед Центральною Радою постало завдання наповнити вимогу національно-територіальної автономії України реальним змістом, адже автономія мала існувати у певних територіальних межах, які на той час офіційно не були визначені. У громадсько-політичних колах Російської імперії XIX ст. Україна фігурувала як певний етнічний регіон, ніяким чином не окреслений адміністративно-територіальним поділом. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід'ємну складову загальноросійської історії. Відповідно й українська культура, інтерес до якої значно посилювався наприкінці XIX ст. завдяки діяльності перших українських культурницьких організацій, трактувалася як така, що вийшла з єдиної «давньоруської культури» і становила єдине ціле з російською.

На протигагу їм, наукову реконструкцію історії українського народу здійснив у своїх працях М.Грушевський. Багаторічні дослідження він підсумував в опублікованій 1904 р. статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій сформулював концепцію самостійного розвитку українського історичного процесу. Це давало можливість українському рухові ставити питання про національно-державницькі прагнення народу, що й було зроблено з початком Української революції. Згодом настав час конкретизувати вимоги, визначивши територіальні межі українських земель.

Питання про автономію вперше широко і публічно обговорювалося на Всеукраїнському національному конгресі, який проходив 6–8 квітня 1917 р. у Києві. Конгрес перетворив Українську Центральну Раду на загальноукраїнську організацію, зробив її керівним органом українського національно-визвольного руху, переорієнтував діяльність із культурно-просвітницької на державотворчу. Він став важливим етапом у розвитку Української революції, продемонструвавши серйозність і невідкладність українських національних домагань.

На конгресі було виголошено вісім науково-теоретичних рефератів і доповідей, що торкалися різних аспектів автономії України. Доповідачами виступали провідні діячі українського руху, відомі вчені і фахівці Н.Григоріїв, Д.Дорошенко, Ф.Крижанівський, Ф.Матушевський, П.Понятенко, В.Садовський, М.Тка-

ченко, О.Шульгин. В обговоренні доповідей взяли участь близько 100 делегатів. За оцінкою М.Грушевського, усі виголошені доповіді загалом мали декларативний характер, проте виразно підтримували генеральний напрям українського руху – широку національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративної демократичної республіки⁶.

У рефераті Ф.Матушевського «Права національних меншостей», прочитаному перед учасниками конгресу 6 квітня, велика увага приділялася питанню території. В українських політичних колах на той час найбільш поширеною була думка про визначення її за етнографічним принципом. Тобто, українськими вважалися території, на яких більшість місцевого населення становили українці. Саме такий принцип і відстоював доповідач. За його визначенням, Україною називали «край, заселений поспіль нашим українським народом». Цей край політично перебував у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Українські землі, що входили до складу Російської імперії, називалися Наддніпрянською Україною. Спираючись на етнографічний принцип, у 1917 р. українськими могли вважатися такі адміністративно-територіальні одиниці:

У повному складі Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська губернії;

Чернігівська губернія (за винятком чотирьох північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Стародубського, Суразького);

Таврійська губернія (без Криму);

Грубешівський, Томашівський та Влодавський повіти Холмської губернії;

Катеринодарський (51,8 % українців), Єйський (73,9 % українців) і Темрюцький (75,2 % українців) відділи на Кубані;

Хотинський повіт (79% українців) Бессарабської губернії;

Брестський (64,4% українців) та Кобринський (79,6 % українців) повіти Гродненської губернії;

Вирюченський (69,3 % українців), Богучарський (82,2 % українців), Валуйський (52,9 % українців), Острогозький (93,5% українців) повіти Воронізької губернії;

Таганрозький округ (61,7 % українців) Облесті Війська Донського;

Грайворонський (57,3 % українців), Новооскольський (50,8 % українців), Путивльський (51,9 % українців) повіти Курської губернії;

Медвеженський (58,4 % українців) та Новогригорівський (50,7 % українців) повіти Ставропольської губернії⁷.

Критерієм, за яким ці землі були віднесені до України, слугувала перевага українців у складі населення. На вищезазначених територіях вони становили від 50 до 97% усіх мешканців. Окреслена таким чином територія Наддніпрянської України займала площу 513 тис. км². За переписом 1897 р., на ній проживало понад 30 млн чол., у 1917 р., – певно, більше 40 млн осіб⁸.

Виголошена на конгресі доповідь В.Садовського була присвячена територіальному майбутньому України. У ній наводилися географічні і статистичні дані, які мали стати основою для утворення національно-територіальної автономії України⁹. Спираючись на матеріали перепису населення 1897 р. та інші документи, доповідач визначив межі етнічної України. Він доводив, що на заході вона межує з Люблінською і Гродненською губерніями, її північним кордоном є р. Прип'ять, південно-східним – Кубань, південним – Азовське і Чорне моря (без південного берега Криму). До цієї території входило 7 губерній повністю, 4 – частково (Чернігівська, Таврійська, Холмська губернії, Кубанський край), а також окремі повіти Гродненської, Курської, Воронізької, Ставропольської та Бессарабської губерній, Облесті Війська Донського. На зазначених територіях українці в цілому становили 75% населення, росіяни – 11%, євреї – 7%, поляки і німці – по 2%. У Полтавській губ. проживало 97% українців, Чернігівській

(без 4 північних повітів) – 95%, Київській – 75%, Подільській – 75%, Волинській – 74%, Катеринославській – 74%, Херсонській – 68%. Серед сільського населення українці становили більшість повсюдно. У губернських містах вони переважали лише у Полтаві і Чернігові¹⁰. Окреслена таким чином українська етнографічна територія слугувала основою для подальшого визначення територіальних меж української автономії.

Усі українські етнічні землі перебували у сфері компетенції УЦР як представницької організації всіх українців. Під час виборів нового складу Ради більше половини місць було віддано саме під територіальне представництво. До УЦР були обрані по 4 представники від 7 губерній, де в усіх повітах переважало українське населення (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська, Харківська); по 3 представники від губерній, де були повіти з неукраїнським населенням (Чернігівська, Таврійська, Холмська, Кубань); по 2 представники від губерній, де українці становили меншу частину населення (Бессарабська, Чорноморська, Воронізька, Область Війська Донського); по 1 представнику від губерній, де проживала незначна частина українців (Ставропольська, Курська, Гродненська, Мінська)¹¹.

Для вирішення комплексу питань, що назріли у відносинах між центральною владою в особі Тимчасового уряду та Українською Центральною Радою, яка після Національного конгресу перетворилася на представницьку організацію українського національно-визвольного руху, 13 травня до Петрограда виїхала делегація на чолі з В.Винниченком. 16 травня вона подала Тимчасовому уряду та виконкому Петроградської ради доповідну записку, відому під назвою «Декларація Української Центральної Ради» з аналізом суспільно-політичного становища в Україні. З її змісту було видно, що у краї розгортається національно-визвольний рух і нагальним є визначення позиції Тимчасового уряду в «українському питанні». У записці йшлося про те, щоб Тимчасовий уряд, визнаючи законні права українського народу на автономне життя, висловив «в тому чи іншому акті своє принципове прихильне відношення до цього домагання»¹². На думку делегації, першим кроком на шляху до автономії мало б стати призначення до усіх губерній з українським населенням крайового комісара з крайовою радою при ньому.

Тимчасовий уряд стояв на позиціях збереження єдиної Росії принаймні до скликання Установчих зборів, тому априорі був негативно налаштований до вимог України. Для переговорів з українською делегацією було створено спеціальну урядову комісію на чолі із заступником міністра внутрішніх справ Д.Щепкіним. Комісія відмовилася визнати УЦР представницькою організацією українського народу, оскільки вона не була обрана всенародним голосуванням. На підставі цього було визнано недоречним і навіть небезпечним вести мову про автономію України.

Далі «Декларацію» було передано на розгляд юридичної наради при Тимчасовому уряді, яка з дев'яти пунктів українських вимог задовольнила лише один – про повернення додому полонених та інтернованих галичан. У розгляді інших, як таких, що перебували поза компетенцією Тимчасового уряду й могли бути вирішеними лише Установчими зборами, було відмовлено. Таким чином, юридична нарада засвідчила негативне ставлення до визначення меж української території. Україні було відмовлено у запровадженні посади крайового комісара, оскільки це вимагало б визначення її територіальних меж, що ставало першим кроком до порушення принципу територіальної неподільності Росії. Переговори зайшли у глухий кут.

Не дійшовши згоди з Тимчасовим урядом, Центральна Рада перейшла у рішучий наступ. 10 червня 1917 р. вона видала I Універсал, який, по суті, являв собою декларацію про намір явочним порядком запровадити автономію України. 15 червня УЦР створила свій виконавчий орган – Генеральний Секретаріат

(ГС). Тимчасовий уряд був поставлений перед фактом, ігнорувати який тепер було неможливо. За той час, що минув від приїзду української делегації до Петрограда, ситуація кардинально змінилася на користь української сторони. Проведені два військових та селянський з'їзди засвідчили масову підтримку дій УЦР українським народом. 16 червня Тимчасовий уряд змушений був видати відозву «До українського народу», в якій фактично погодився виконати вимоги, висунуті Центральною Радою.

Для порозуміння із Центральною Радою 28–30 червня у Києві перебувала делегація Тимчасового уряду у складі О.Керенського, І.Церетелі та М.Терещенка. Українська сторона вже не згадувала вимоги, з якими зверталася до уряду у травні. Політична ситуація диктувала інші імперативи. Урядові було запропоновано визнати відповідальний перед Центральною Радою Генеральний Секретаріат вищим органом влади в Україні, що й було зроблено після узгодження питання про введення до УЦР представників від національних меншин. Було також досягнуто принципової згоди про підготовку статуту автономної України.

Із визнанням Генерального Секретаріату вищою крайовою владою одразу ж стало питання про територіальні межі автономії. Українці наполягали на етнографічному принципі. Але оскільки попередній адміністративний устрій не враховував етнічний склад населення, з'ясувалося, що в російських губерніях існують повіти з українським населенням і навпаки. Дані перепису 1897 р. щодо національної належності населення вимагали перевірки, а це могло затягнути переговори на невизначений час. Із метою запобігти цьому урядова сторона переконала українську тимчасово не фіксувати в угоді кордони української території, визнавши за усною домовленістю предметом управління Генерального Секретаріату територію дев'яти основних українських губерній – Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської. Малодосвідчені українські політики легко погодилися на цю пропозицію, яка досить швидко обернулася для України негативними наслідками.

Сторони досягнули принципової домовленості про підготовку статуту автономної України, причому розробити його мала сама Центральна Рада, а Тимчасовий уряд тільки затвердити. Не були задоволені лише вимоги у справі українізації армії. Основні домовленості, досягнуті в результаті переговорів, були зафіксовані у двох паралельних документах – декларації Тимчасового уряду та II Універсалі УЦР. 30 червня УЦР розглянула й ухвалила текст II Універсалу. Після того, як результати домовленостей були 3 липня затверджені урядовою декларацією Тимчасового уряду, відбулось урочисте оприлюднення II Універсалу. Він був датований 3 липня, тобто тим числом, що й декларація Тимчасового уряду. Обговорення урядової декларації у Петрограді відбулося зі значними ускладненнями. Шалений опір чинили міністри-кадети, на думку яких декларація випереджала рішення Установчих зборів у питанні автономії України. До того ж вона була юридично недосконалим документом, оскільки не фіксувала кордонів України і не розмежовувала повноважень центрального уряду і Генерального Секретаріату. Міністри-кадети голосували проти ухвали документа й на знак протесту залишили Тимчасовий уряд, спричинивши міністерську кризу. На жаль, досягнуті домовленості дійсно мали значні організаційні вади, головними з яких була відсутність згоди у питанні про компетенцію українського уряду та невизначеність адміністративних кордонів автономії.

Отримавши офіційне визнання з боку Тимчасового уряду, УЦР приступила до практичного розв'язання проблем розбудови української державності. Незабаром Центральну Раду було поповнено представниками від національних меншостей, сформовано новий склад Генерального Секретаріату. 10 липня було затверджено складений на основі попередніх домовленостей проект автономного устрою України – «Статут вищого управління Україною».

Його розглядав уже новий склад Тимчасового уряду, який зайняв досить жорстку позицію в «українському питанні». Юридична комісія, призначена урядом для розгляду статуту Генерального Секретаріату, чіплялася буквально до кожного слова. Як доповідав на Шостих загальних зборах УЦР (5–9 серпня 1917 р.) В.Винниченко, членами комісії було заявлено українській стороні, що Катеринославщина нібито не хоче прилучатися до автономної України. Але згодом до Петрограда приїхав губернський комісар Катеринославщини і повідомив, що губернський з'їзд ухвалив визнати Центральну Раду й асигнував їй певні кошти¹³. Однак і це не змогло змінити непохитну позицію комісії. З її подачі уряд визнав «Статут» таким, що виходив за рамки липневих домовленостей і відхилив його. Натомість 4 серпня була ухвалена «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Цей документ перекреслював більшість досягнутих домовленостей. Найбільшою поразкою українська сторона зазнала у питанні про територіальні межі автономії.

Попри усну угоду про поширення компетенції Генерального Секретаріату на дев'ять губерній, «Інструкція» обмежувала територію автономної України лише п'ятьма губерніями. У ній ішлося: «Повноваження Генерального Секретаріату розповсюджуються на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського, вони можуть бути розповсюджені й на інші губернії, або їх частини у випадку, якщо утворені в сих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження»¹⁴. За «Інструкцією» від України відривалися найбільш розвинуті в економічному відношенні регіони – Харківщина, Донбас, Криворіжжя; райони виробництва сільськогосподарських продуктів і сировини – Херсонщина і Таврія, великі промислові міста – Харків, Катеринослав, Одеса; порти Чорного моря. Звужувалася також компетенція Генерального Секретаріату, який був позбавлений керівництва військовими, судовими, продовольчими справами, транспортом і зв'язком.

Політика Тимчасового уряду викликала бурхливу негативну реакцію у Києві. Шості загальні збори Центральної Ради були повністю присвячені її обговоренню. Радикальну позицію зайняли українські есери, наполягаючи на повному розриві стосунків УЦР із Тимчасовим урядом та впровадженні явочним порядком «Статуту вищого управління Україною». Але більшість членів Ради розуміла згубність такої позиції для української справи. Не бажаючи відкритої конфронтації з урядом і прагнучи досягти своєї мети шляхом порозуміння, вони погодилися використати навіть таку куцу автономію для розбудови державності. Це було зафіксовано в резолюції УЦР, ухваленій 9 серпня 227 голосами (16 – проти, 62 – утрималися)¹⁵. Таким чином, перша в новітній історії автономна Україна охоплювала лише близько половини українських етнографічних земель і складалася з Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської (без 4 північних повітів) губерній.

Як тільки стало відомо, що територія автономії обмежується п'ятьма губерніями, на інших землях, заселених українцями, розпочався масовий стихійний рух за приєднання до України. Для цього руху існувало й певне правове підґрунтя, адже за «Інструкцією» право розглядати питання про приєднання до України надавалося земствам – органам місцевого самоврядування територій. Численні документи свідчать про те, як гаряче відреагували українці на спробу Тимчасового уряду розділити Україну та її народ.

Питання про приєднання до автономної України стало центральним у роботі представницького Українського національного з'їзду Слобідської України, що відбувся 24–26 вересня у Харкові. Територія, яка включала Харківську губернію, окремі повіти Катеринославської, Курської та Воронізької губерній, зали-

шилася поза межами української автономії. 529 делегатів з'їзду представляли політичні партії, робітничі, селянські, військові організації, профспілки, кооперативи, земства та ради, інші громадські організації. У резолюціях про поділ України та про сучасний політичний стан з'їзд засудив «Інструкцію» Тимчасового уряду й ухвалив: «На всій Україні в етнографічних межах вищою владою являється Українська Центральна Рада і відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат. Слобідська Україна (губ. Харківська і українські частини Вороніжчини та Курщини) з цього часу повинна бути приєднана до автономної України і як і усі українські губернії, вона буде підкорятись Временному правительству тільки через Генеральний Секретаріат»¹⁶. Обрана на з'їзді Рада Слобідської України, що перебувала у Харкові, головним своїм завданням визначила боротьбу за приєднання до автономної України.

Жваво відгукнулися на це громадські організації. І Всеукраїнський з'їзд «Просвіт», що відбувся 20–23 вересня 1917 р. у Києві, зібрав делегатів 232 просвітянських організацій з усіх куточків українських земель. На вимогу делегатів Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини і Таврії з'їзд ухвалив рішуче протестувати проти вилучення цих губерній з автономної України та домогатися негайного об'єднання всіх українських земель¹⁷.

За об'єднання в межах автономної республіки всіх українських земель висловився також і III Всеукраїнський військовий з'їзд, у роботі якого взяли участь близько 2,5 тис. українських вояків. Це питання в тій чи іншій формі стало предметом обговорення і знайшло відображення в резолюціях практично усіх українських громадсько-політичних форумів серпня – жовтня 1917 р. – від всеукраїнських до повітових і сільських.

Протягом 1917 р. наполегливо боролосся за своє право бути у складі України населення Холмщини і Підляшшя. Ці українські історико-етнографічні області займали територію на захід від середньої течії Бугу й у 1815–1915 рр. входили до складу Росії. 23 червня 1912 р. на пропозицію Холмського братства, Державна Дума Росії прийняла закон про утворення Холмської губернії, яка включала повіти Люблінської та Сідлецької губерній, населені українцями. Закон не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни. Влітку 1915 р. на цих територіях велися бойові дії між російськими та австро-угорськими військами. Відступаюча російська армія провела насильну евакуацію близько 120 тис. українського населення вглиб Росії.

Із початком Української революції населення Холмщини розгорнуло рух за возз'єднання з Україною, були проведені національні з'їзди, створені національні об'єднання. УЦР вважала Холмщину і Підляшшя українськими землями та підтримувала їх прагнення з'єднатися з Україною. З'їзд представників українського населення Холмщини, що відбувся 25–27 серпня 1917 р. у Києві і зібрав близько 300 делегатів, одногосно висловився проти участі Ліквідаційної комісії у справах Королівства Польського у вирішенні долі Холмської губернії, оскільки вона ні юридично, ні етнографічно до Польщі не належала¹⁸. Члени обраного на з'їзді Холмського виконавчого комітету увійшли до Центральної Ради, комісаром Холмщини став відомий український діяч К.Лоський.

Приступивши до виконання функцій крайової влади, Генеральний Секретаріат скоро відчув своє подвійне, невизначене становище, яке дедалі більше ускладнювалося обмеженими територіальними рамками української автономії. Призначений Центральною Радою ГС був пов'язаний із нею ідеологічно й організаційно. Але УЦР поширювала свій вплив на територію всієї етнічної України й опікувалася національним життям у цілому, тоді як Генеральний Секретаріат вважався виконавчим органом Тимчасового уряду, і його влада поширювалася лише на частину української території. Таке обмеження робило його недієздатним. Його практична діяльність не могла відбуватися без Центральної

Ради, а тому весь час виходила поза межі відведеної йому компетенції. До Генерального Секретаріату постійно звертались із різних питань (найчастіше земельних, освітніх, культурних) представники територій, формально йому не підвладних. Складалося становище, коли розгляд навіть національних культурно-освітніх питань залишався поза межами правового поля секретаріату. Додамо, що, крім української виконавчої влади, питанням національної освіти взагалі ніхто не займався.

Із метою покласти край невизначеності становища української влади Центральна Рада 29 вересня видала декларацію, в якій проголосила курс на здійснення повної автономії України. У документі йшлося про намір поширити межі автономії на всю етнічну Україну, зробити вищою владою у ній Центральну Раду, перетворити Генеральний Секретаріат на її виконавчий орган. Разом із тим українська адміністрація висловлювала готовність до державно-правового співробітництва з вищими органами влади Російської республіки, тобто залишатися у її складі як автономна одиниця. Планувалася розробка спеціальною комісією Ради нового статуту (конституційного документа) автономної України. Справедливому волевиявленню українського народу мали слугувати Всеукраїнські Установчі збори. Передбачалося, що вони розглянуть головне питання – об'єднання усіх українських земель і всього українського народу в одній автономній одиниці. Остаточне перетворення централізованої Російської держави на федеративну республіку покладалося на Всеросійські Установчі збори. Оскільки Україна мала власні інтереси у міжнародній сфері, вона претендувала на участь української делегації у майбутній мирній конференції¹⁹.

Було вирішено створити найближчим часом п'ять секретарств, скасованих раніше відповідно до «Тимчасової інструкції ГС»: продовольства, транспорту, зв'язку, судових та військових справ. Передбачалося надати державно-правового характеру «Вільному козацтву» – територіальним військовим формуванням, на які покладалися функції охорони правопорядку в автономній Україні. 1 жовтня у пресі з'явилося «Звернення Генерального Секретаріату до українського народу», яким повідомлялося, що Центральна Рада та Генеральний Секретаріат беруть на себе всю відповідальність за становище в Україні. 13 жовтня ГС направив Тимчасовому уряду меморандум, в якому ще раз наголосив, що українській автономії тісно у вузьких рамках, відведених їй центральною владою.

30 жовтня 1917 р. на Сьомій сесії Центральної Ради М.Грушевський доповів про роботу комісії з вироблення автономного статуту України, тобто її конституції. Комісія у складі 100 осіб, створена під час П'ятих загальних зборів УЦР (20 червня – 1 липня 1917 р.). Представила на розгляд Центральної Ради проект конституції, яку в подальшому мали затвердити Всеукраїнські Установчі збори. Відповідно до напрацьованого документа, Україна ставала демократичною республікою – складовою Російської федеративної республіки, але суверенне право на її території належало українському народові і здійснювалося через вищий законодавчий орган – Всенародні збори України. Ці збори утворювали вищу виконавчу владу – кабінет міністрів. Територія України охоплювала переважну більшість українських етнографічних земель, що входили до складу Російської держави. Вперше йшлося про зв'язок із західноукраїнськими землями: за сприятливих умов і на основі вільного волевиявлення вони також могли прилучитися до УНР. Територія України оголошувалася неподільною, складалася із земель, які мали право самоврядування. Проте широкого обговорення проекту конституції загальними зборами не відбулося з огляду на бурхливі політичні події, що розгортались у місті.

Жовтневий переворот у Петрограді та події, що відбулися слідом за ним в Україні, створили для Центральної Ради сприятливу можливість прискорити процес державотворення. На той час вона була і морально, і організаційно гото-

ва стати вищою владою в Україні. Сьома сесія УЦР, яка відбулася 28 жовтня – 2 листопада 1917 р., санкціонувала перехід влади в Україні до Центральної Ради, утворила у складі Генерального Секретаріату низку нових секретарств із метою повного охоплення усіх ланок державного управління. У територіальному питанні сесія ухвалила: «Виконуючи волю трудящого народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загальнотериторіальних (губерніальних і повітових) з'їздів і різних політичних та громадських організацій... поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»²⁰.

7 листопада УЦР зробила новий значний крок уперед у творенні української держави. Було ухвалено III Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) як федеративної частини Російської демократичної держави. За цим актом до складу Української Народної Республіки увійшла більшість українських етнографічних земель, розширивши її територію у порівнянні з «Інструкцією» Тимчасового уряду з п'яти до дев'яти губерній: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»²¹.

УНР не визнала більшовицьку Раду Народних Комісарів за уряд усієї Росії, а розглядала її лише як уряд одного з регіонів – Центральної Росії. Разом із тим вона вважала себе, як і раніше, невід'ємною частиною Російської федеративної республіки. Генеральний Секретаріат неодноразово розсилав до обласних урядів Кубані, Дону, Криму, Білорусі, Молдавії, Сибіру звернення, в яких запрошував до переговорів із метою конструювання нового державного утворення на федеративних засадах. На жаль, прагнучи зберегти федеративну Росію, УНР залишила поза увагою питання адміністративно-територіального розмежування та визначення власних кордонів.

Скинувши Тимчасовий уряд і захопивши владу у Петрограді, більшовики проголосили в «Декреті про мир» право націй на самовизначення аж до повного відокремлення й утворення національних держав. Але насправді залишилися прихильниками «єдиної і неділимої» соціалістичної Росії. Подальший розвиток подій призвів до посилення протистояння між УНР та радянською Росією, яке вилилось у більшовицьку агресію. Прийнятий 11 січня 1918 р. під час першої війни більшовицької Росії проти УНР IV Універсал проголосив самостійну суверенну Українську Народну Республіку. Оскільки територія незалежної УНР у ньому не була окреслена, відповідно, вона залишалася у межах, визначених III Універсалом.

Знаковою зовнішньополітичною подією, що сприяла розв'язанню низки геополітичних проблем для України, стали мирні переговори з країнами Четвертого союзу у грудні 1917 – січні 1918 рр. у Брест-Литовську. УНР, яка протягом листопада – грудня 1917 р. неодноразово підтверджувала свою вірність союзницьким зобов'язанням перед Антантою, під тиском обставин змушена була разом із більшовицькою Росією взяти участь у сепаратних переговорах. Їй не лише конче потрібно було припинити свою участь у світовій війні, але й не дати більшовикам виступити на міжнародній арені єдиним виразником волі народів, які входили до складу колишньої Росії. Українська влада сподівалася, що зацікавлені в економічних стосунках із багатим продовольством та сировинними ре-

сурсами Україною Німеччина й Австро-Угорщина не дозволять більшовикам покінчити з її самостійністю.

Першим нагальним завданням, яке вирішила делегація УНР, стало утвердження себе повноправною й окремою політичною стороною. 29 грудня це питання було позитивно вирішено конференцією. Від імені держав Четверного союзу міністр закордонних справ Австро-Угорщини О.Чернін заявив про визнання української делегації самостійним і уповноваженим представництвом незалежної Української Народної Республіки. Аналогічну за характером заяву під тиском Центральних держав змушений був зробити і голова делегації радянської Росії Л.Троцький. Таким чином, більшовицькій Росії довелося, хоч і в непрямій формі, визнати незалежність УНР.

У територіальному питанні українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто приєднання до України Холмщини і Підляшшя. Вони також зажадали самовизначення українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини – проведення плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні.

Така позиція виглядала як територіальні претензії до Австро-Угорщини і викликала різке заперечення австрійської сторони. Врешті, українці задовольнилися обіцянкою створення автономного Коронного краю з українських земель Галичини, але у складі Австро-Угорщини, а не новоутвореної Польщі. Домовленості про долю західноукраїнських земель стали предметом таємної угоди між Україною та Австро-Угорщиною. Вона була затверджена окремим таємним протоколом до Брестської мирної угоди, яку сторони підписали 26 січня (8 лютого) 1918 р. За ним передбачалося вилучення території Східної Галичини, де переважало українське населення, від Польщі, об'єднання її з Буковиною в один суцільний Коронний край – українську автономію у складі Австро-Угорщини²².

Під час обговорення на Дев'ятих загальних зборах Центральної Ради (15–25 січня 1918 р.) умов майбутнього мирного договору міністр судових справ УНР М.Ткаченко характеризував їх як дуже успішні: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самоозначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині і Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині Галичини, яку наш народ заселяє»²³. Дев'яті загальні збори УЦР 220 голосами «за» («проти» – 1, «утрималися» – 16) надали повноваження Раді народних міністрів на підписання мирного договору.

27 січня (9 лютого) 1918 р. українська делегація у складі членів УЦР О.Севрюка, М.Любинського та М.Левитського підписала мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Факт підписання мирного договору, який зробив УНР суб'єктом міжнародного права, свідчив про успіх молодого непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт незалежної України на міжнародній арені. І хоча на той час договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він був реальним кроком уперед у ствердженні української незалежності, особливо у територіальному питанні.

У Брестському мирному договорі, в розділі першому, ст.2 були визначені зовнішні кордони УНР на заході та півночі: «1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть із собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачев, Радин, Межириччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигонівське озеро.

Подробно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення»²⁴.

Запропонована лінія кордону з Польщею в цілому відповідає західним етнографічним межах розселення українців. Таким чином, за Брестським мирним договором до УНР відходили Холмщина, Підляшшя, а також Брестський і Кобринський повіти Гродненської губернії. Передача територій, окупованих німецькими й австрійськими військами, під юрисдикцію УНР мала відбутися одразу по ратифікації мирного договору²⁵. Договір був ратифікований українською стороною 1 лютого, а вже 15 лютого РНМ розглянула питання про організацію урядування на Холмщині і Підляшші. Міністр внутрішніх справ призначив комісаром цих земель О.Скоропис-Йолтуховського, якому було доручено організацію влади й апарату управління.

Радянська Росія підписала мирний договір із Німеччиною та її союзниками 3 березня 1918 р. За умовами цього договору (ст. VI) РСФРР зобов'язувалася укласти мирний договір з Українською Народною Республікою, визнати мирний договір від 27 січня між Україною та країнами Четверного союзу, а також вивести свої війська з території УНР²⁶.

Реалізація обох Брестських мирних угод давала Україні можливість слідом за північними і західними, визначити за етнографічним принципом свої східні кордони. Як видно з протоколів засідань Ради народних міністрів, це питання поставало 14 лютого в ході обговорення умов майбутнього мирного договору між УНР та РСФРР. Щодо вирішення територіальних проблем, вносилися такі пропозиції:

«3. Сторони, що умовляються, визначають такі границі: ... включаючи частину Кубані, частину Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернії, Путивльський повіт Курської губернії, чотири повіти Воронізької губернії, українську колонію на Сибіру – Зелений клин на Аму-рі. Крим остається під впливом України.

4. Забезпечить справу колонізації в Сибіру.

5. Питання відносно Бессарабії вирішує Українська Народна Республіка на підставі самовизначення націй, по згоді Румунії і Бессарабії, після виводу з території останньої військ Союзу народних комісарів»²⁷.

Зміст цього документа наводить на думку, що після укладення Брестського миру українські міністри перебували в ейфорії й висували утопічні, за будь-яких обставин нереальні вимоги. Адже тільки так можна сприймати пропозицію про включення до УНР територій Зеленого клину та забезпечення справи колонізації Сибіру українцями.

Реальнішим став ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 р. закон про новий адміністративно-територіальний поділ України²⁸. Скориставшись тим, що наступ на схід німецьких і українських військ тривав, і на значних територіях, окупованих німецьким військом, взагалі не існувало цивільної адміністрації, українська влада спробувала хоча б де-юре закріпити за собою ці землі. Згідно із законом, до УНР було включено низку нових територій. На півночі: частина білоруського Полісся – Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії (хоча українське населення на цих землях не становило більшості). На сході: Рильський, Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Коротчанський, Новооскольський, Путивльський повіти Курської губернії; Бірюченський, Богучарський, Валуйський, Острогозький повіти Воронізької губернії. Таким чином, закон включав до території УНР землі, які на час його ухвалення не перебували під українською владою.

У законі скасовувався попередній адміністративно-територіальний поділ України на повіти і губернії. Замість нього запроваджувався поділ на 32 землі, який наведений у таблиці.

Адміністративно-територіальний поділ УНР за законом від 6 березня 1918 р.²⁹

NN пп.	Назви земель	Території, що входять до складу земель	Адміністративні центри земель
1.	Підляшшя		Берестя
2.	Волинь	Володимирський, Ковельський, Луцький, частина Дубенського повітів	Луцьк
3.	Погорина	Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький, південна частина Дубенського, західна частина Старокостянтинівського повітів	Ровно
4.	Болохівська земля	Житомирський, Новоград-Волинський, частина Бердичівського, Літинського і Вінницького повітів	Житомир
5.	Деревська земля	Радомишльський і Овруцький, Київський без південної частини, північна частина Ровенського, частина Мозирського повітів	Іскорость
6.	Дреговицька земля		Мозир
7.	Київ з околицею 20–30 км	Київ з околицею до Ірпіня і Стугни і за Дніпром приблизно на 20 верст	Київ
8.	Поросся	Васильківський, Сквирський, Таращанський, південна частина Київського і східна частина Бердичівського повітів	Біла Церква
9.	Черкащина	Черкаський, Канівський, Чигиринський, частина Звенигородського повіту	Черкаси
10.	Побожжя	Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського і Єлисаветградського повітів	Умань
11.	Поділля	Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Лєгичівський, більша частина Могилівського і Старокостянтинівського повітів	Кам'янець–Подільський
12.	Брацлавщина	Вінницький, Брацлавський, частини Літинського, Липовецького, Могилівського й Ямпільського повітів	Вінниця
13.	Подністров'я	Ольгопільський, Тираспольський, частини Ямпільського, Балтського і Ананівського повітів	Могилів–Подільський
14.	Помор'я	Одеський (крім західної частини), частини Ананівського, Єлисаветградського і Херсонського повітів	Миколаїв
15.	Одеса з околицею	Одеса в території до Дністровського лиману	Одеса
16.	Низ	Більша частина Єлисаветградського, Олександрійського і частина Верхньодніпровського повітів	Єлисаветград
17.	Січа	Катеринославський, частини Верхньодніпровського й Херсонського і прибережна полоса Новомосковського й Александрівського повітів	Катеринослав
18.	Запоріжжя	Мелітопольський і Бердянський повіти	Бердянськ
19.	Нове Запоріжжя	Херсонський (без західної і східної частини), Дніпровський повіти	Херсон
20.	Азовська земля	Маріупольський, Павлоградський і Александрівський (без західної і північної частини) повіти	Маріуполь
21.	Сіверщина	Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський повіти	Стародуб

Продовження таблиці

NN пп.	Назви земель	Території, що входять до складу земель	Адміністративні центри земель
22.	Чернігівщина	Чернігівський, Городянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського (по лінії залізниці приблизно) повітів	Чернігів
23.	Переяславщина	Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського і Золотоніського повітів	Прилуки
24.	Посем'я	Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, частина Рильського повіту	Конотоп
25.	Посулля	Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського й Миргородського повітів	Ромни
26.	Самара	Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, частини Золотоніського й Хорольського повітів	Кременчук
27.	Полтавщина	Зіньківський, Полтавський, Костянтиноградський, частини Миргородського й Хорольського, Валківського, Охтирського й Богодухівського повітів	Полтава
28.	Слобідщина	Сумський, Лебединський, більша частина Охтирського й Богодухівського, Суджанський, Грайворонський повіти	Суми
29.	Харків з околицями	Харківський, частини Валківського і Білгородського повітів	Харків
30.	Донеччина	Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський, частини Корочанського і Білгородського повітів	Слов'янськ
31.	Подоння	Новооскольський, Бірюченський, Острогозький, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського повітів	Острогожськ
32.	Половецька земля	Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський повіти	Бахмут

Творцем нового адміністративно-територіального поділу був голова Української Центральної Ради М.Грушевський. Ще 10 грудня 1917 р. газета «Народня воля» надрукувала його статтю з пропозиціями щодо адміністративно-територіальної реформи України, які пропонувалися на розгляд та обговорення громадян. На жаль, обговорення тоді не відбулося через кризову політичну ситуацію у країні.

М.Грушевський вважав стару імперську адміністративно-територіальну систему, що складалася з повітів та губерній, застарілою і непридатною для України. Він сам розробив принципи, покладені в основу нового адміністративно-територіального поділу: «На підставі всякого роду даних за порадою спеціалістів, отце й вироблено проект такого поділу. За підставу взято число людності: приблизно 800–900 тисяч по переписі 1897 р., себто мільон із лишком по-теперішньому. Такий округ з людностю поверх мільона при добрій організації може налагодити у себе добре і справу санітарну, і дорогову, і сільсько-хазяйську земельну, і промислову, й культурну. В своїм центрі він буде спроможен організувати і повний круг середніх шкіл різних типів, і якусь вищу школу, добрий музей, і порядний театр – все те, що звичайне повітове місто своїми засобами зробити не спроможне. До всенародних зборів (сойму) України такий округ по-

силатиме не менше десяти депутатів, так що при виборах можливе партійне групування й пропорціональні вибори. А з другого боку, це округ не стільки невеликий, що всі частини його будуть почувати себе тісно зв'язаними, всі між собою і з своїм центром всі громадські політичні й культурні сили будуть тут на виду і на рахунок; все громадське будівництво йтиме при живій участі і контролі громадянства»³⁰.

Як видно з таблиці, намагаючись представити Україну у вигляді окремих «земель», М.Грушевський виходив із кількох критеріїв, а саме: прив'язки до географічних об'єктів (Подністров'я, Помор'я, Азовська земля), природно-кліматичних зон (Поділля, Волинь), етнографічного та історичного аспектів (Січ, Слобідщина, Русь, Половецька земля). Ухвалений Центральною Радою оригінальний і гармонічний адміністративно-територіальний поділ, складений М.Грушевським відповідно до природних, історичних і культурних реалій України, на жаль, ніколи не був запроваджений. Він лишився однією з пам'яток революційної законотворчості першої української держави. Але при уважному розгляді можна помітити його певну схожість з адміністративно-територіальним поділом сучасної України. Такі області, як Сумська, Одеська, Вінницька, Черкаська, Рівненська та ін. із незначними змінами відповідають «землям», визначеним Грушевським. Це наводить на думку, що напрацювання Центральної Ради у плані адміністративно-територіальних змін були використані її наступниками в радянські часи і враховані при утворенні в УРСР нових адміністративних одиниць.

Складна міжнародна обстановка та неодноразова зміна політичних режимів не дозволили включити до складу УНР українські землі в Бессарабії. На той час у Бессарабській губернії проживало 47,9% молдаван та 27,8% українців. Українці становили 79% населення у Хотинському повіті, 36,5 % у південних повітах – Акерманському та Ізмаїльському³¹. Із початком Української революції тут відбувалося піднесення національного руху – утворення українських громадських організацій, шкіл, «Просвіт». Представники від Бессарабської губернії увійшли до складу Центральної Ради. Українське населення на територіях, де воно становило більшість, виступало за приєднання до УНР. Подібне піднесення національно-визвольного руху відбувалось і серед молдавського народу. Воно спричинило утворення у Бессарабії в листопаді 1917 р. національної представницької організації «Сфатул-Церій» (Рада країни), яка 15 грудня проголосила Бессарабію Молдавською Народною Республікою (МНР). Центральна Рада вітала утворення МНР, сторони встановили союзницькі стосунки, вирішивши відкласти розв'язання територіальних проблем до Всеросійських установчих зборів³².

Союзницькі відносини виявилися нетривкими. Після проголошення більшовиками радянської влади в Бессарабії «Сфатул-Церій» (без участі депутатів від національних меншин) ухвалив рішення запросити румунські війська для забезпечення порядку у краї. Протягом січня–лютого 1918 р., скориставшись складним міжнародним становищем, румунські війська окупували всю територію Бессарабської губернії. Занепокоєна цим українська сторона надіслала 3 березня ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії, де заявляла про порушення політичних та економічних інтересів УНР. Для переговорів до Бухареста виїхала українська місія на чолі з О.Севрюком. 15 березня на засіданні Малої Ради, присвяченому обговоренню Брестських мирних угод, із великою промовою виступив голова УЦР М.Грушевський. Як історик, добре обізнаний із проблемами етнічного розселення українців, він переконливо довів, що слов'янське населення з'явилося на землях Бессарабії значно раніше, ніж романське. Отже, УНР має повне право відстоювати інтереси української людності і домагатися від Румунії, щоб до уваги було прийняте його волевиявлення³³.

Неуспіх українських аспірацій у «бессарабському питанні» почасти пояснювався тим, що у Брестських угодах Бессарабія не була заявлена, як сфера укра-

їнських інтересів. Можливо, це був прорахунок недосвідченої української дипломатії. Член делегації УНР на мирних переговорах у Брест-Литовську М.Любинський згадував, що українці пропонували включити до договору питання про Бессарабію. Але їм рекомендували самостійно залагодити його шляхом угод із Румунією³⁴.

9 квітня «Сфатул-Церій» вніс постанову про «умовну злуку» – приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономної провінції. 12 квітня було скликано екстрене засідання Малої Ради, яке після дводенного обговорення ухвалило не визнавати рішення «Сфатул-Церій» та вимагати вільного волевиявлення мешканців краю. За дорученням УЦР, Рада народних міністрів звернулася до Румунії та держав Четверного союзу з нотою-протестом проти утисків і насильств, яких зазнає українське населення Бессарабії. У подальшому уряди Української Держави та УНР Директорії також намагався зрушити з місця «бессарабське питання», проте реальних результатів не було досягнуто.

У підсумку зазначимо, що у добу Центральної Ради в основному склалася територія української незалежної держави. Визнавши стратегічною метою утворення національно-територіальної автономії у межах українських етнографічних земель, національний передпарламент 10 червня заявив про це у своєму I Універсалі. Його наслідком стало проголошення 3 липня 1917 р. крайової автономії, що було занотовано у II Універсалі УЦР. Утворена правовим шляхом українська автономія у складі Російської держави охоплювала спочатку лише п'ять губерній, приблизно половину власне українських земель. Із падінням Тимчасового уряду стало можливим її розширення. Проголошена у III Універсалі Центральної Ради Українська Народна Республіка обіймала територію дев'яти губерній. Завдяки Брестським мирним угодам до неї увійшли землі Холмщини і Підляшшя, з'явилася можливість розширення кордонів за рахунок українських земель на півночі, сході та південному сході.

Таким чином, до складу УНР протягом 1917–1918 рр. увійшли майже всі етнічні землі Наддніпрянської України. Висновок Енциклопедії українознавства, що Українська революція «піднесла знову гасло об'єднання всіх українських етнографічних земель і, незважаючи на труднощі, обняла майже всю суцільну етнографічну територію за винятком окраїн»³⁵, доведений змістом цього дослідження.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923: Доба Центральної Ради. – К., 2002; *Його ж.* Українська гетьманська Держава. 1918. – К., 2002; Історія України: нове бачення: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1997 та ін.

² Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

³ Українці. Східна діаспора: Атлас. – К., 1993; Україна: Оглядова мапа. – К., 1994.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1–2. – К., 1996–1997; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003.

⁵ Український національно-визвольний рух. – С. 55.

⁶ Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). – К., 1994. – С. 37–38.

⁷ Український національно-визвольний рух. – С. 151–152; Українці. Східна діаспора: Атлас. – С. 6–7.

⁸ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т.1. – К., 1994. – С. 134.

⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 55.

¹⁰ Киевская мысль. – 1917. – 8 апреля.

¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 59.

¹² Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1969. – С. 59.

-
- ¹³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 226.
¹⁴ Там само. – С. 214.
¹⁵ Там само. – С. 251.
¹⁶ Український національно-визвольний рух. – С. 792.
¹⁷ Там само. – С. 781.
¹⁸ Там само. – С. 687.
¹⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 323–327.
²⁰ Там само. – С. 379.
²¹ Там само. – С. 400.
²² Там само. – Т. 2. – С. 150–151.
²³ Там само. – С. 121.
²⁴ Там само. – С. 138.
²⁵ Там само.
²⁶ Документы внешней политики СССР. – Москва; Ленинград, 1957. – Т. 1. – С. 122.
²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 167.
²⁸ Там само. – С. 181–182.
²⁹ Там само; *Грушевський М.* Новий поділ України // На порозі нової України: гадки і мрії. – К., 1991. – С.104–109.
³⁰ Народня воля. – 1917. – 23 (10) грудня.
³¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 53; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 1. – К., 1993. – С. 97.
³² *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 36.
³³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 206.
³⁴ Там само. – С. 346.
³⁵ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 1. – С. 23.

The article deals with the problem of defining the territorial boundaries and borders of Ukraine during the period of Central Rada (1917–1918), when almost all ethnic lands of Naddnpr'ans'ka Ukraine became a part of the Ukrainian state.
